

**O‘ZBEK XALQ DOSTONLARIDA OILAVIY QADRIYATLAR
VA QAHRAMONLIK TAQDIRINING BADIY IFODASI**

Davlatova Umida Chori qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti tadqiqotchisi

Annotatsiya

Mazkur tezisda o‘zbek xalq dostonlarining muhim poetik qatlamlaridan biri bo‘lgan oilaviy qadriyatlar, qarindoshlik munosabatlari va qahramon taqdirining shakllanish jarayoni “Rustamxon” hamda “Malika ayyor” dostonlari misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy e’tibori alohida personaj obrazini tavsiflashga emas, balki epik voqelikda oila, qarindoshlik, farzandlik burchi, ota-ona roziligi, nikoh, sadoqat va avlod davomiyligi kabi qadriyatlarning syujet hamda kompozitsiyani tashkil etishdagi vazifasiga qaratiladi. Dostonlarda qahramonning individual tanlovi ko‘pincha jamoaviy qadriyatlar bilan to‘qnashadi yoki ular bilan uyg‘unlashadi. Shu jihatdan oilaviy munosabatlar qahramonning ma’naviy sinovlardan o‘tishi, safarga chiqishi, qaror qabul qilishi va o‘zligini anglashida muhim poetik omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Tahlilda qiyosiy-tipologik, tarixiy-poetik, struktural-semiotik, kontekstual va matniy tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqot natijasida ikki dostonning syujet qurilishida oilaviy qadriyatlarning bir xil shaklda emas, balki turli badiiy vazifalar orqali namoyon bo‘lishi ko‘rsatildi. “Rustamxon”da qarindoshlik va farzandlik mas’uliyati qahramonlik yo‘lining ichki motivatsiyasini kuchaytirs, “Malika ayyor”da shaxsiy iroda, tanlov va ijtimoiy munosabatlar o‘rtasidagi ziddiyatlar syujet dinamikasini ta’minlaydi.

Shu asosda oilaviy qadriyatlar doston poetikasining yordamchi elementi emas, balki syujet va qahramon xarakterini shakllantiruvchi faol mexanizm ekanligi asoslanadi.

Kalit soʻzlar

oʻzbek folklori, xalq dostoni, “Rustamxon”, “Malika ayyor”, oilaviy qadriyatlar, qarindoshlik, farzandlik burchi, qahramon taqdiri, epik syujet, poetika, qiyosiy-tipologik tahlil, folklor motivi, milliy anʼana.

Kirish

Oʻzbek xalq ogʻzaki ijodida doston janri xalqning tarixiy xotirasi, estetik qarashlari, axloqiy mezonlari va ijtimoiy tajribasini mujassamlashtirgan yirik epik shakllardan biridir. Dostonlarda qahramonning taqdiri faqat jangovar sarguzashtlar yoki fantastik voqealar orqali emas, balki uning oilasi, qarindoshlari, yaqinlari va jamiyat bilan munosabati orqali ham belgilanadi. Shuning uchun epik matnni chuqur anglash uchun undagi oilaviy aloqalar tizimi, avlodlar oʻrtasidagi munosabat va qadriyatlarning syujetga taʼsirini alohida oʻrganish muhimdir.

“Rustamxon” va “Malika ayyor” dostonlari mazmuniy hamda poetik jihatdan oʻziga xos boʻlsa-da, ularda qahramon taqdirini belgilovchi ijtimoiy-maʼnaviy munosabatlar tizimi mavjud. Bu tizimda oila tushunchasi faqat maishiy munosabatlar doirasida qolmaydi. U qahramonning kimligi, uning oldidagi burchlari, tanlovlari va maqsadlarini belgilaydigan semantik maydonni yuzaga keltiradi.

Mazkur tezisning yangiligi shundaki, ikki doston qahramonlari “ona” obrazi doirasidagina emas, balki oilaviy qadriyatlar tizimining syujet va xarakter yaratishdagi funksiyasi nuqtayi nazaridan qiyoslanadi. Bunda avvalgi tadqiqotlarda koʻproq obraz, motiv yoki lingvomadaniy birlik sifatida koʻrilgan hodisalar yagona poetik tizim tarkibida tahlil qilinadi.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari

Tadqiqotning maqsadi — “Rustamxon” va “Malika ayyor” dostonlarida oilaviy qadriyatlarning qahramon taqdiri, syujet rivoji va epik konfliktning shakllantirishdagi badiiy funksiyalarini qiyosiy-tipologik jihatdan aniqlash.

Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: birinchidan, dostonlarda oila va qarindoshlik munosabatlarini ifodalovchi epik holatlarni tizimlashtirish; ikkinchidan, farzandlik burchi va shaxsiy tanlov o‘rtasidagi munosabatni aniqlash; uchinchidan, nikoh, sadoqat va avlod davomiyligi bilan bog‘liq motivlarning syujetdagi vazifasini ko‘rsatish; to‘rtinchidan, oilaviy munosabatlarning qahramon xarakterini ochishdagi rolini tahlil qilish; beshinchidan, ikki doston o‘rtasidagi tipologik o‘xshashlik va farqlarni belgilash.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda qiyosiy-tipologik metod asosiy metod sifatida tanlandi. Ushbu metod yordamida dostonlarda bir-biriga yaqin funksiyani bajaruvchi epik holatlar, motivlar va munosabat shakllari qiyoslandi. Bunda o‘xshashlikning yuzaki syujetiy takror emas, balki badiiy vazifa, konflikt turi va qahramon rivojidagi funksiyasi muhim mezon sifatida olindi.

Tarixiy-poetik metod orqali oilaviy qadriyatlarning epik an‘anadagi badiiy talqini ko‘rib chiqildi. Struktural tahlil syujet bo‘g‘inlarining o‘zaro aloqasini aniqlashga xizmat qildi. Kontekstual tahlil yordamida muayyan epizodning umumiy doston mazmunidagi o‘rni belgilandi. Matniy tahlil esa qahramonning nutqi, dialoglari va voqea tasvirlari orqali qadriyatlarning qanday ifodalanishini aniqlash imkonini berdi.

1. Doston poetikasida oilaviy munosabatlarning syujet tashkil etishdagi o‘rni

Epik asarda syujetning har bir bo‘g‘ini qahramonning tashqi harakati bilan birga uning ichki motivatsiyasini ham ochib boradi. Oilaviy munosabatlar ana shu ichki motivatsiyaning shakllanishida muhim o‘rin

tutadi. Qahramonning safarga chiqishi, muayyan qarorni qabul qilishi yoki xavfli vaziyatga kirishi ko‘pincha yaqinlari bilan bog‘liq vaziyatdan kelib chiqadi. Natijada oilaviy munosabatlar syujetning boshlang‘ich nuqtasini yaratishi yoki keyingi konfliktni kuchaytirishi mumkin.

“Rustamxon” dostonida qahramonlik va oilaviy mas’uliyat bir-biridan ajralmagan holda tasvirlanadi. Rustamning harakati faqat individual jasorat namoyishi sifatida emas, balki o‘z yaqinlari, sha’ni va oilaviy rishtalar oldidagi mas’uliyat bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. Bu jihat epik qahramonning “men”ini jamoaviy “biz” bilan bog‘laydi. Qahramonning kuchi uning jismoniy qudratidan tashqari, o‘ziga yuklatilgan ma’naviy vazifani bajarishida ham namoyon bo‘ladi.

“Malika ayyor” dostonida esa oilaviy va ijtimoiy munosabatlarning o‘zaro tutashuvi kuchliroq seziladi. Bu dostonning badiiy olamida qahramonning shaxsiy irodasi, aql-zakovati va vaziyatni boshqarish qobiliyati muhim ahamiyat kasb etadi. Oilaviy munosabatlar shu jarayonda qahramonning qarorlarini sinovdan o‘tkazuvchi ijtimoiy muhit vazifasini bajaradi. Demak, birinchi dostonida oilaviy burch qahramonlik yo‘nalishini kuchaytirs, ikkinchi dostonida munosabatlar tizimi shaxsiy tanlov va epik harakatni faollashtiruvchi omil sifatida ko‘rinadi.

Har ikki asarda ham oila syujetning passiv foni emas. U qahramonning harakatini sabablashtiruvchi, voqealar rivojini tezlashtiruvchi va konfliktni ma’naviy mazmun bilan boyituvchi funksional qatlamd.

2. Farzandlik burchi va shaxsiy tanlov: tipologik mushtaraklik

O‘zbek folklorida farzandlik burchi ko‘pincha kattalarga hurmat, oilaning sha’nini saqlash, va’daga sodiqlik va avlod nomini munosib davom ettirish kabi qadriyatlar bilan bog‘lanadi. Biroq doston qahramoni tayyor qoidalarni shunchaki takrorlovchi shaxs emas. U burch va shaxsiy istak o‘rtasida tanlov qiladigan faol subyekt sifatida tasvirlanadi.

“Rustamxon”dagi qahramonlik yo‘li shu nuqtayi nazardan alohida ahamiyatga ega. Rustamning harakati tashqi xavfga qarshi kurash bilangina cheklanmaydi. U o‘zining kimligi va qaysi qadriyatlarni himoya qilishi kerakligini harakat jarayonida namoyon etadi. Shu bois farzandlik burchi qahramon xarakterini cheklovchi omil emas, balki uni harakatga undovchi ichki kuch sifatida ishlaydi.

“Malika ayyor”da esa shaxsiy irodaning kuchli ifodasi oilaviy va ijtimoiy kutishlar bilan murakkab munosabatga kirishadi. Qahramonning o‘z qarorini himoya qilishi, vaziyatga moslashishi yoki muayyan maqsad sari intilishi epik konfliktni rivojlantiradi. Bu yerda burch va tanlov o‘rtasidagi munosabat statik emas, balki voqealar davomida o‘zgarib boradigan dinamik jarayon sifatida namoyon bo‘ladi.

Tipologik jihatdan qaralganda, ikki dostonida ham qahramonning yetuklashuvi uning yaqinlari bilan munosabatidan ajralmaydi. Farq esa bu munosabatning badiiy funksiyasida ko‘rinadi: “Rustamxon”da u qahramonlik mas’uliyatini kuchaytirs, “Malika ayyor”da shaxsiy iroda va munosabatlar muvozanatini ko‘rsatishga xizmat qiladi.

3. Nikoh, sadoqat va avlod davomiyligi motivlarining badiiy funksiyasi

Epik an’anada nikoh motivi oddiy maishiy hodisa emas, balki qahramonning ijtimoiy maqomini belgilovchi va voqealar tizimini yangi bosqichga olib o‘tuvchi hodisadir. Nikoh bilan bog‘liq va’da, sadoqat, ayriliq, kutish va uchrashuv kabi holatlar qahramonning ruhiy hamda axloqiy sifatlarini ochib beradi.

“Rustamxon” dostonida yaqinlik va oilaviy rishtalar qahramonning shaxsiy taqdirini epik vazifa bilan bog‘laydi. Sadoqat masalasi qahramonning ma’naviy barqarorligini ko‘rsatadigan mezon sifatida ishlaydi. Qahramonning o‘z va’dasi yoki yaqinlari oldidagi mas’uliyati uning xarakterini sinovdan o‘tkazadi.

“Malika ayyor” dostonida esa munosabatlar masalasi aql, tadbirkorlik va vaziyatni boshqarish qobiliyati bilan tutashadi. Shu sababli sadoqat motivi bir yoqlama axloqiy tushuncha sifatida emas, balki qahramonlarning o‘zaro ishonchi, sinovi va qarorlarida namoyon bo‘ladigan badiiy hodisa sifatida ko‘rinadi.

Avlod davomiyligi motivi esa ikkala dostonning umumiy epik asosini belgilovchi qadriyatlar qatoriga kiradi. Xalq tasavvurida avlodning davom etishi biologik jarayon bilangina emas, balki ma’naviy merosning uzatilishi bilan ham bog‘liq. Qahramonning nomi, sha’ni, jasorati va oilaviy qadriyatlari keyingi avlod uchun namunaga aylanadi. Shu jihatdan avlod davomiyligi dostonlarda tarixiy xotira funksiyasini ham bajaradi.

4. Qahramon xarakterining oilaviy muhit orqali ochilishi

Folklor qahramonining xakteri ko‘pincha bevosita psixologik izohlar bilan emas, balki uning harakati, dialogi, tanlovi va boshqa personajlar bilan munosabati orqali ochiladi. Oilaviy muhit aynan shu xarakter yaratish mexanizmlaridan biridir. Qahramonning yaqinlariga munosabati uning mehribonligi, mas’uliyati, qat’iyligi yoki mustaqilligini ko‘rsatadi.

Rustam xarakterining epik talqinida jasorat bilan birga mas’uliyat hissi ham muhimdir. Uning harakati shaxsiy manfaat bilan chegaralanmaydi. U o‘zining oilasi va yaqinlari bilan bog‘liq qadriyatlarni himoya qilish orqali qahramonlik maqomiga erishadi. Shuning uchun Rustamning qahramonligi “kuch” va “burch” kategoriyalarining birligi sifatida talqin qilinishi mumkin.

“Malika ayyor”dagi qahramonlik modeli esa aql, tadbir va irodaning faol ishtiroki bilan xarakterlanadi. Qahramonning vaziyatni anglash va undan chiqish yo‘lini topish qobiliyati oilaviy hamda ijtimoiy munosabatlarda ayniqsa yorqin ko‘rinadi. Bu jihat o‘zbek epik an’anasida qahramonlik tushunchasining faqat jismoniy kuch bilan belgilanmasligini ko‘rsatadi.

Demak, ikki dostonni qiyoslash qahramonlikning ikki xil poetik modelini ko‘rsatadi: biri jismoniy jasorat va mas’uliyat uyg‘unligiga,

ikkinchisi esa aql, iroda va munosabatlarni boshqarish qobiliyatiga tayanadi. Ularning umumiy jihati esa qahramon xarakterining oila va jamiyatdan ajralgan holda tasvirlanmasligidir.

5. Oilaviy qadriyatlarning folklor poetikasidagi semantik qatlamlari

Oilaviy qadriyatlar dostonlarda bir necha semantik qatlamni hosil qiladi. Birinchi qatlam — qarindoshlik va avlod davomiyligi. Ikkinchi qatlam — axloqiy mas’uliyat va va’daga sodiqlik. Uchinchi qatlam — ijtimoiy mavqe va sha’n. To’rtinchi qatlam — shaxsiy tanlov va jamoaviy me’yorlar o’rtasidagi munosabat. Ushbu qatlamlar bir-biri bilan bog’lanib, epik voqelikning yaxlitligini ta’minlaydi.

“Rustamxon”da bu qatlamlarning aksariyati qahramonlik sinovi bilan birikadi. Oilaga daxldor voqea qahramonning safariga yoki kurashiga sabab bo’lishi mumkin; kurash esa o’z navbatida uning oilaviy mas’uliyatini tasdiqlaydi. Shu tariqa shaxsiy va oilaviy makon o’rtasida doimiy almashinuv yuz beradi.

“Malika ayyor”da esa oilaviy qadriyatlarning semantik maydoni shaxsning mustaqil harakati bilan faolroq tutashadi. Qahramonning munosabatlarga nisbatan pozitsiyasi uning aql-zakovati va iroda kuchini ko’rsatadi. Natijada oila tushunchasi qahramonning harakatini cheklaydigan chegaradan ko’ra, uning ijtimoiy tajribasini sinovdan o’tkazuvchi makonga aylanadi.

Mazkur xususiyatlar dostonlarning milliy poetikasini tushunishda muhimdir. Chunki xalq dostonlarida qadriyatlar alohida nasihat tarzida berilmaydi; ular qahramonning amaliy harakati, konflikt va syujet voqealari orqali badiiylashtiriladi. Shu jihatdan folklor qadriyatlarni “aytib berish”dan ko’ra “ko’rsatish” tamoyiliga ko’proq tayanadi.

6. “Rustamxon” va “Malika ayyor” dostonlarining qiyosiy-tipologik xususiyatlari

Ikki dostonni qiyosiy o'rganish ularning umumiy epik asoslari bilan birga individual poetik xususiyatlarini ham aniqlash imkonini beradi. Har ikkala asarda qahramon taqdiri oilaviy va ijtimoiy munosabatlar bilan bog'langan. Biroq bu munosabatlar bir xil poetik modelda ishlamaydi.

“Rustamxon”da oilaviy qadriyatlar qahramonlik harakatining ma'naviy asosini kuchaytiradi. Qahramonning jasorati uning o'z yaqinlari va oilaviy sha'ni bilan bog'liq vazifalarni bajarishi orqali mazmun kasb etadi. Shu sababli oilaviy qadriyatlar qahramonlik motivini chuqurlashtiradi.

“Malika ayyor”da esa qahramonning shaxsiy faolligi, aqliy salohiyati va irodasi munosabatlar tizimida namoyon bo'ladi. Oilaviy va ijtimoiy aloqalar qahramonning qarorlarini sinovdan o'tkazadi. Natijada dostonning dinamikasi faqat tashqi kurash bilan emas, balki munosabatlar va tanlovlar bilan ham belgilanadi.

Tipologik o'xshashlik shundaki, har ikkala doston ham qahramonni ijtimoiy muhitdan ajratmaydi. Farq esa qahramonlikning badiiy mexanizmida: “Rustamxon”da mas'uliyat va jasorat ustuvor bo'lsa, “Malika ayyor”da iroda, aql va vaziyatni boshqarish qobiliyati alohida ko'zga tashlanadi. Bu farq o'zbek epik tafakkurining ichki rang-barangligini ko'rsatadi.

Qiyosiy-tipologik tahlil shuni ko'rsatadiki, bir xil qadriyat turli dostonlarda turli poetik vazifani bajarishi mumkin. Masalan, sadoqat bir matnda qahramonning burchini ta'kidlasa, boshqa matnda tanlov va ishonch muammosini yuzaga chiqarishi mumkin. Demak, folklor motivini faqat nomi bo'yicha emas, uning syujetdagi funksiyasi va semantik yuklamasi bo'yicha o'rganish maqsadga muvofiq.

Ilmiy yangilik

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagi jihatlarda ko'rinadi: birinchidan, “Rustamxon” va “Malika ayyor” dostonlaridagi oilaviy munosabatlar alohida obraz tahlili doirasidan chiqarilib, syujet va xarakter yaratish mexanizmi

sifatida ko'rib chiqildi; ikkinchidan, farzandlik burchi, sadoqat, nikoh va avlod davomiyligi motivlarining funksional farqlari belgilandi; uchinchidan, qahramonlikning mas'uliyatga asoslangan va iroda-aqlga tayangan poetik modellariga e'tibor qaratildi; to'rtinchidan, oilaviy qadriyatlarning epik konfliktni rivojlantirishdagi roli qiyosiy-tipologik asosda yoritildi.

Natijalar va muhokama

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek xalq dostonlarida oila tushunchasi tor maishiy doira bilan cheklanmaydi. U qahramonning ijtimoiy maqomi, ma'naviy mas'uliyati va epik harakatini belgilovchi keng semantik tizimdir. Shu sababli oilaviy qadriyatlar dostonning badiiy tuzilishida uch darajada namoyon bo'ladi: syujetni harakatga keltiruvchi sabab, qahramon xarakterini ochuvchi vosita va konfliktni ma'naviy mazmun bilan boyituvchi omil.

Ikki doston misolida ko'rinadiki, xalq epik tafakkurida qahramonning shaxsiy manfaatidan ko'ra uning yaqinlari va jamoa oldidagi mas'uliyati muhim o'rin egallaydi. Biroq bu holat qahramonning individual shaxs sifatidagi xususiyatlarini yo'qqa chiqarmaydi. Aksincha, burch va tanlov o'rtasidagi munosabat qahramonning ichki imkoniyatlarini namoyon etadi.

Tadqiqotda aniqlangan yana bir muhim jihat — oilaviy qadriyatlarning gender munosabatlari bilan ham aloqadorligidir. Ayol va erkak qahramonlarning oilaviy muhitdagi faoliyati bir xil emas, biroq har ikki holatda ham ularning qarorlari voqealar rivojiga ta'sir ko'rsatadi. Bu holat dostonlarda qahramonlikning faqat erkak jangchi modeli bilan chegaralanmasligini, aql, iroda, sadoqat va munosabatlarni boshqarish qobiliyati ham epik qahramonlikning tarkibiy belgilaridan bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

Xulosa

“Rustamxon” va “Malika ayyor” dostonlarida oilaviy qadriyatlar qahramonning taqdiri va syujet rivojini belgilovchi muhim poetik omil sifatida namoyon bo‘ladi. Ular dostonlarda tayyor axloqiy qoida shaklida emas, balki qahramonning harakati, tanlovi, dialogi, konflikt va voqealar rivoji orqali badiiy ifodalanadi.

“Rustamxon”da oilaviy mas’uliyat qahramonlik harakatining ma’naviy tayanchini tashkil etadi. Rustamning jasorati yaqinlari, oilaviy sha’n va burch tushunchalari bilan bog‘langan holda mazmun kasb etadi. “Malika ayyor”da esa oilaviy va ijtimoiy munosabatlar shaxsiy iroda, aql-zakovat va tanlovning namoyon bo‘lishiga sharoit yaratadi.

Qiyosiy-tipologik kuzatishlar natijasida umumiylik sifatida qahramon taqdirining oilaviy va ijtimoiy muhitdan ajralmasligi, farq sifatida esa ushbu muhitning badiiy funksiyasi turlicha ekanligi aniqlandi. Bu holat o‘zbek dostonchiligida qadriyatlarning yagona qolipda emas, balki har bir epik matnning syujet va poetik tabiatiga mos ravishda qayta badiiylashtirilishini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, oilaviy qadriyatlarni doston poetikasining faol komponenti sifatida o‘rganish qahramonlik, konflikt va xarakter yaratish jarayonlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Mazkur yondashuv kelgusida boshqa o‘zbek xalq dostonlarida qarindoshlik, nikoh, avlod davomiyligi, farzandlik burchi va ijtimoiy sha’n kabi tushunchalarning qiyosiy tadqiqini kengaytirish uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov S. O‘zbek folklori va uning poetik xususiyatlari. – Toshkent: Fan.
2. Imomov K. O‘zbek xalq nasri poetikasi. – Toshkent: Fan.
3. Jo‘rayev M. Folklorshunoslik asoslari. – Toshkent: Fan.
4. Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent: Musiqa.
5. Madayev O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent: Mumtoz so‘z.

6. Mirzayev T. O‘zbek xalq dostonlari. – Toshkent: Sharq.
7. Sarimsoqov B. O‘zbek folklorining tarixiy taraqqiyoti va janrlar tizimi. – Toshkent.
8. Hodi Zarif. O‘zbek folklori bo‘yicha tadqiqotlar. – Toshkent.
9. “Rustamxon” dostoni. O‘zbek xalq dostonlari to‘plamlari tarkibidagi nashrlar.
10. “Malika ayyor” dostoni. O‘zbek xalq dostonlari to‘plamlari tarkibidagi nashrlar.
11. Propp V. Ya. Folklor poetikasi va epik syujet masalalariga oid tadqiqotlar.
12. Meletinskiy Ye. M. Qahramonlik eposi poetikasi va folklor nazariyasiga oid tadqiqotlar.